

Sosyal Psikoloji Perspektifinden İnsan Doğası ve Liberalizm*

Yasemin Abayhan

Yrd. Doç. Dr. | Hacettepe Üniversitesi, Psikoloji Bölümü Öğretim Üyesi

Liberalizmin modern bir siyasi doktrin olarak ele alınmasının ötesinde günlük hayatımızda hepimizin kullandığı bazı kavramların kökenini ortaya koyduğu aşikârdır. Her ne kadar liberalizm politik bir hareket olarak 1800’lerde tarih sahnesinde yerini almış (Uslu, 2013) olsa da aslında insan doğasının sonucu olarak liberalizmin köşe taşlarının zaman içerisinde şekillendiği söylenebilir.

Psikolojinin bir alt alanı olan sosyal psikolojiyi Gordon Allport *“bireylerin, davranış, duygu ve düşüncelerinin başkalarının gerçek, hayal edilen veya zımni varlığından nasıl etkilendiğinin bilimsel yollarla araştırılmasıdır”* (Akt. Hogg ve Vaughan, 1995) olarak tanımlanmaktadır. Bireyin davranışları, duyguları ve bilişleri üzerinde kendisinin dışında bir başka bireyin ya da grubun etki etme ihtimalini ve bu etkinin yönünü ve derecesini araştırmak sosyal psikolojinin temel ilgi alanıdır. Birey ve diğer bireyler, gruplar arasındaki ilişkiyi etkinin yönü inceleme birimi olarak ele alındığı için sosyal psikolojinin hem antropoloji, sosyoloji ile hem de kişilik psikolojisi ile bir arada ele alındığı araştırmalar mevcuttur. Ayrıca sosyal psikolojinin iktisat ve siyaset bilimi açısından ortaya konan insan davranışlarını açıklayıcı gücü oldukça yüksek olarak düşünülebilir.

Siyasi ve felsefi bir düşünce sistemi olarak bireyi ve bireyin özgür iradesini temel alan liberalizm ile inceleme birimi olarak bireyi temel alan sosyal psikolojinin kesiştiği pek çok noktanın varlığından söz etmek mümkündür. Her ikisi de insan doğasının bireyci bir kökene sahip olduğunu iddia eden araştırmacılarla ve düşünürlerle atıfta bulunmaktadır. Aşağıda liberalizmin köşe taşları ilgili sosyal psikoloji kavramları ve araştırmaları ile bağdaştırılarak ele alınacaktır.

Liberalizmin Yapı Taşları ile Sosyal Psikolojinin Temelleri

Bilindiği gibi liberalizm birey ve bireyin isteklerini merkeze alır ve bireyin özgür iradesinin engellenmesinde, şekillendirilmesinde veya kısıtlanmasında en büyük tehdit olarak siyasi otoriteyi görür. Davranış bilimlerinde ortaya konan kişilik kuramlarının çoğu (Freud, Maslow, Rogers, Horney vb.) bireylerin istekleri ile toplumun isteklerinin çatışmasının sonucunda kişinin bir patoloji geliştirebileceğini vurgular. Psikanalitik, Neo-Psikanalitik ve Nesne İlişkileri Kuramları çerçevesinde düşünülecek olursa burada önemli olan bireyin doğduğu andan itibaren dış dünyadan bağımsız bir iradesinin olduğunun vurgulanmasıdır, bu iradenin istekleri toplum normları ile uyuma göstermeyebilir, o zaman da ortaya çıkan savunma mekanizmalarının psikopatolojik sonuçları olabilir.

Liberalizmin kendi içinde “klasik liberalizm, liberteryenizm, anarko kapitalizm, sosyal liberalizm” şeklinde özetlenebileceği gibi birden fazla alt başlığa ayrılması liberalizmin temel olarak bir yöntem, bir düşünce geleneği olduğunu ortaya koymaktadır (Çaha ve Şahin, 2013). Tek bir “liberalizm” tanımından bahsedemememiz bireylerin “liberal ya da değil” şeklinde keskin ayrımlar ile birbirlerinden ayrılmalarına, özgül olaylarda ortaya konabilecek bir tepkinin tek bir liberal kişiliğe yüklenememesine (atfedilememesine) yol açmaktadır. Örnek vermek gerekirse, kendisini “liberal” olarak tanımlayan “A” kişisi liberalizmi düşünce ve ifade özgürlüğü kavramını kendi “liberalizm” kavramında temele oturtuyor olabilecekken, kendini “liberal” olarak tanımlayan “B” kişi için liberalizmin olmazsa olmaz şartı serbest piyasa ekonomisi olabilir. Son yıllarda da liberaller arasında ortaya çıkan ayrışmanın örnek teşkil edebileceği bu duruma sosyal psikologların verebileceği cevaplardan bir tanesi “gereksinim öncelikleri” kavramı ile olabilir. Gereksinim öncelikleri kavramına göre, bireyin içinde büyüdüğü ve etkileşimini devam ettirmekte olduğu sosyal çevre hangi gereksinimin birey için daha öncelikli olduğunun belirlenmesinde etkin rol oynamaktadır. Dolayısıyla liberalizmin tanımı içerisinde yer alan her bir ilke her liberal için önemli olmakla beraber aynı önceliğe sahip olmayabilir.

Klasik liberalizmi devam ettiren Hayek, Mises ve Friedman'ın düşünce ve ifade özgürlüğü, toplanma ve örgütlenme özgürlüğü, din ve vicdan özgürlüğü gibi sivil özgürlükler ile ekonomik özgürlüklerin bir bütün olduğunu, devletin yeniden gelir dağıtımını yapmak üzere piyasalara müdahalesinin sadece ekonomik özgürlüğü değil sivil özgürlükleri de engellediğini vurgularlar. Bu görüşün Abraham Maslow'un (1943) ihtiyaçlar hiyerarşisi ile biniştiğini görmek mümkündür. Maslow İhtiyaçlar Hiyerarşisi Kuramı'nda insanların sahip oldukları ihtiyaçların evrensel bir hiyerarşi içinde sıralandığını ve alt basamakta yer alan ihtiyaçların karşılanması sonucunda üst ihtiyaçlara geçilebildiğini ortaya koyar. En alt basamakta yer alan fizyolojik ihtiyaçlar ve güvenlik ihtiyaçları karşılanmadan bireylerin "üst ihtiyaçlar" olarak nitelendirilen ihtiyaçları gidermeleri söz konusu değildir. Dolayısıyla aç olan bir bireyden kendisini gerçekleştirmesinin mümkün olmadığı vurgulanır.

Liberalizmde etkisi olan bir diğer düşünür John Locke siyasal iktidarın otoritesinin kaynağının yönetilenlerin iradesi olduğunu vurgulamakla rızaya dayalı yönetim anlayışını ilk defa kullanır (Çaha ve Şahin, 2013, Erdoğan, 2006). Locke'nin ortaya koyduğu Doğal Haklar Felsefesi liberalizm açısından önem arz etmektedir. Pozitif hukuk kurallarından bağımsız ve onların üzerinde bulunan ve evrensel geçerliğe sahip olan doğal haklar Locke'ye göre **hayat, özgürlük ve mülkiyettir**. Her bir bireyin sahip olduğu doğal haklar devredilemez ve gasp edilemez. Locke tarafından ortaya konan bu doğal haklar sosyal psikologlar tarafından bireyin sahip olduğu temel güdüler olarak kabul etmektedir. İnsanın sosyal bir varlık olmasının temelinde doğduğu andan itibaren tek başına **varkalım** (*survive*) gösterme çabası yer almaktadır. Kişinin en temel güdüsü yaşamını idame ettirebilmesi, fiziksel ve sosyal çevrenin ortaya koyduğu pek çok engele rağmen var kalabilmesidir. Kültür, din, gelenek ve topluluklar arası devredilen tüm davranış normları var kalımı sağladıkları yani işlevsel oldukları sürece devamlılıklarını sağlayabilirler (Goodall, 1986). Locke tarafından ortaya konan **özgürlük hakkı** bireyin edimlerinin ikinci bir kişi ya da kişiler tarafından baskıya maruz bırakılmaması olarak tanımlanabilir. Siyaset biliminde "özgürlük" olarak kavramsallaştırılan bu olgu sosyal psikologlar açısından bireyin planladığı davranışların ortaya konabilmesi olarak ele alınmaktadır. Engellenme saldırganlık kuramı, bireyin ortaya koymayı planladığı herhangi bir edimin bir kişi ya da durum tarafından engellenmesinin bireyde saldırganlığa sebep olduğunu, bu durum da bireyin davranışı yerine getirebilmek için engele ya da bazen öfkenin yer değiştirmesi ile amacın nesnesine karşı saldırganca davranabildiğini göstermektedir (Dollard, Doob, Miller, Mowrer ve Sears, 1939). Çünkü Locke'nin doğal hak olarak kabul ettiği özgürlük, yalnızca bir hak olarak değil

güdüsel olarak da doğal kabul edilmektedir. Her bireyin kendi bedeni ve kişiliğinin sahibi olması ve hem bedeni hem de kişiliği üzerinde egemenliğinin olması bir öz-sahiplenmeyi doğurmaktadır (Çaha ve Şahin, 2013). Bireyin bu öz sahipliklerinden taşınır taşınmaz mülkler üzerindeki mülkiyet hakkı doğar. Özel mülkiyet bir nesneni kullanım hakkının sadece o şeye sahip olan kişiye ve o kişinin izin verdiği olarak tanımlanmaktadır. 1890 yılında Psikolojinin Prensipleri (*The Principles of Psychology*) kitabını yazan William James “ben” tanımını “kendi kendinin farkında olan ve kendini gözlemleyen ben” (I) ve “gözlem nesnesi olarak var olan ben” (me) olarak ikiye ayırmıştır. Benliğin etken ve edilgen iki ayrı yapısını ilk defa kavramsallaştıran William James (1890) “I” kavramına “me” kavramını gözlemleyen ve daha nesnel ve ampirik olan etken bir rol biçmektedir. “Ampirik benlik” (*empirical self*), sosyal, spiritüel ve maddesel benliği içermektedir. Bireylerin kişilerarası ilişkilerini içeren sosyal benlik ile bireyin kendini nasıl biri olarak gördüğüne yönelik bilgileri içeren spiritüel benlik maddesel benlikten ayrılmaktadır. Çünkü maddesel benlik bireyin sahip olduğu beden, kıyafetler, ev ve diğer fiziksel mallar gibi nesnelere içermektedir. James bireyin “kimlik” tanımına sahip olunan mülklerin eklenmesini vurgulayarak bireyin sahip olduğu mülkiyet hakkının doğal olduğunu söyleyen Locke’u adeta desteklemektedir.

Sosyal Psikoloji Bulgularının İşaret Ettiği Kavram: Bireysellik

Liberalizm sosyal varoluşun kurucu öznesinin birey olduğunu kabul eder. Sosyal bir varlık olduğu hemen hemen tüm sosyal psikologlar tarafından kabul edilen insanın hayatta kalabilmek için bir grup içerisinde yer alması gerekmektedir (Baumeister ve Leary, 1995; Baumeister ve DeWall, 2005). Birey hayatta kalımını sağlayabilmek için sosyal yapıları kendisi inşa eder. Bireyin inşa ettiği tüm sosyal yapıların bir aradalığın sağlanabilmesi için sosyal normları belirlemesi ve bu normlara uymayanları dışlaması kişilerin kendi oluşturdukları kurallar ile bir zaman sonra kendi davranışlarını sınırlandırma sıkıntısını ortaya koyar. Grup hem bireye tek başına elde ettiği bilgilerden daha fazlasını sağlayan bir etkiye sahip olduğu için hem de normatif etki ile onun kurallara uyumunu garanti altına aldığı için birey yaşamında önemlidir (Latanê, 1981). Grubun birey üzerindeki sosyal etkisi oldukça kuvvetlidir. Bir veya birden fazla kaynak tarafından hedefin duygu, düşünce, bilişlerinin değişmesi konusunda etkilenmesi olgusunu kapsayan sosyal etkinin birden fazla türü bulunmaktadır. Özellikle Muzaffer Sherif’in (1936) Otokinetik Deneyi burada önemlidir. Herhangi bir bilgi olmamasına rağmen fiziksel bir gerçeklikle ilgili olarak insanların grup normuna bağlı olarak uyma davranışını ortaya koydukları görülür. Burada bireylerin kendilerinin gruba önem atfetmeleri,

daha sonrasında atfettikleri bu öneme bağlı olarak görme duyuları ile aldıkları fiziksel bilgiler ile çelişen grup bilgilerinde grubun verdiği hatalı bilgiyi bile bile seçmeleri ilginçtir. Birey kendi yapılandığı sosyal grubun kurallarına gruptan dışlanmanın olumsuz sonuçlarına katlanamayacağı için uyma gösterir. Bir deney ortamında grubun kararlarına uymanın çok da olumsuz sonuçlarla bağdaşmayacağı ve aslında grubun kararına uymanın çok da olumsuz bir getirisi olmadığını düşünebilirsiniz. Ancak Otokinetik Deneyi, kişinin bireyselliğini ön planda tutmayıp grup kararlarına uyduğu zaman “gözünün gördüğünü” bile değiştirilebilir olduğunu söyleyerek kişilerin ciddi anlamda manipüle edilebilir olduklarını söylemektedir. Nitekim gündelik siyasi tartışmalarda da bireylerin gözle görülür bazı gerçekleri üyesi oldukları grubun söyleminin dışına çıkmamak için çarpıttığı pek çok an olduğu bilinmektedir.

Bireylerin grup normlarına uysalar da bireysel olarak fiziksel gerçekliklerini terk etmedikleri yani benimsemiş görünmeyi tercih ettikleri düşünülebilir. Ancak yapılan deneyler bireylerin diğer insanlar ile bir arada iken oluşturdukları standartları tek başlarına olduklarında devam ettirdiklerini göstermektedir (Aronson, Wilson ve Akert, 2012) , yapılan başka replikasyonlar insanların deneye bireysel olarak katıldıktan bir yıl sonra bile grup tahminine uyduklarını göstermektedir (Rohrer, Baron, Hoffman ve Swander, 1954).

Diğer sosyal etki türlerinden olan itaat insanlık tarihi boyunca işlenen pek çok kolektif saldırganlığın temelinde yer almaktadır. İtaatin görgül olarak ele alınması Stanley Milgram’ın ünlü itaat deneyi ile gerçekleşir. Milgram’ın 1963 yılında başladığı İtaat deneyleri “sıradan bir insanın masum olduğunu bildiği başka bir insana şiddetli acılar yaşatmak için insan doğasına uygun olmayan eylemlere yönelebilir mi?” sorusuna cevap vermeye yöneliktir. Laboratuvarda gerçekleşen Milgram’ın deneylerinde katılımcılara bir eğitim sürecinin devam ediyor olduğu, bu araştırmanın amacının cezanın öğrenme üzerindeki etkilerinin araştırılması olduğu söylenmiştir. Anlaşmalı katılımcı ile beraber gelen katılımcılar ayarlanmış kur’a sonucu “öğretmen” görevini üstlenirler ve iki ayrı odacık içinde yer alarak okunan sözcük çiftlerinde yapılan her hatada “öğrenci” rolündeki bireye elektrik şoku verilmesi gerekiyor. Her ne kadar katılımcıların çoğu bir noktada verdikleri elektrik şoklarının hem sıklığı hem de şiddeti ile ilgili endişelenmeye başlasalar ve karşıdaki katılımcıdan 75 volt üzerine geçildiğinde araştırmayı bırakmak istediğine dair çılgınlıklar yükselmeye başlasa da araştırmada yer alan katılımcıların %62.5’i “otorite figürü” olan araştırmacının devam edilmesi gerektiğine dair yönergesine uyararak verilebilecek en üst düzey olan 450 volta kadar çıkmışlardır. Katılımcıların %80’i kalp rahatsızlığı olduğunu belirten ve araştırmadan çıkmak istediğini süreç boyunca sözel olarak belli eden kişiye şok vermeye devam etmişlerdir. Milgram’ın deneyini ya-

rıda bırakan bireylerin “bu yanlış. *Ben* bu uygulamaya devam etmeyeceğim.” Cümlesini kullandıkları, devam eden bireyler ile de daha sonrasında yapılan görüşmelerde olayın olumsuz sonuçlarının onları doğrudan ilgilendirmediğini onların sadece işlerini gerçekleştirdiğini, asıl sorumluluğun komutu veren bireylerde olması gerektiğini söyledikleri görülür (Milgram, 1976). Milgram, Tıpkı Arendt’in Eichmann’ın Kudüs’de gerçekleşen davasını izleyerek oluşturduğu “Kötülüğün sıradanlığı” kitabında vurguladığı gibi, bireylerin şiddet içeren davranışlarını ortaya koymalarında bireysel sorumluluk almamanın ve grup normuna uymanın rol oynadığını düşünmektedir. Her ne kadar bireyin hayatta kalabilmesi için bir grubun içinde yer alması gerekse de **bireysel sorumluluğun** önemini bildiği zamanlarda otoriteye itaat etmediği ve otoritenin kendisinden istediği davranışları sorgulamaya başladığı görülür. Nitekim Arendt de bireysel sorumluluk ile politik sorumluluğu birbirinden ayırır (Arendt, 2009) ve Eichmann gibi süreç içerisinde rol oynayan askeri aktörlerin de, otoriteye itaat edip komşularının alınıp götürülmesine sesini çıkarmayan Avusturyalı, Alman bireylerin de herhangi bir şekilde sorumluluk üstlenmediklerini ve bu şekilde de vicdan azabından korunduklarını vurgular.

Bireyselliğin yitiminin ortaya koyduğu olumsuz implikasyonlara sosyal psikoloji alanından başka alt alanlarla da örnek verilebilir. Her ikisi de LeBon’un 1885 yılında yığın hareketlerinin başlangıç aşamaları ile bitiş aşamaları arasındaki saldırganlık düzeylerinin farklılığını açıklamak amacıyla ortaya koyduğu sorumluluğun bölünmesi (*diffusion of responsibility*) kavramına dayanmaktadır. Le Bon ortak amaç ve hedeflere sahip olan grupların bir yığına dönüşmeleri sonucunda kolektif eylemlerin başlarındaki amacı gerçekleştirmekten ziyade grup içerisindeki bireylerin bireysel olarak ortaya koymayacakları, koymayı planlamadıkları saldırgan davranışlar sergilemeye başlayacaklarını vurgulamıştır. Bireyin tek başına kabul edilebilir olmadığını düşündüğü bazı saldırgan eylemlerin grubun “büyüsü” ile kabul edilebilir algılanması ve anonimitenin sonucunda bu eylemlerin ortaya konması söz konusudur. Sorumluluk gruptaki tüm bireyler arasında dağılmaktadır ve eylemi gerçekleştiren kişinin kimliği belirgin değildir, yığın içerisinde yer alan birey eylemi tek başına gerçekleştirirse bile hep birlikte gerçekleştirdiklerini ve bu eylemde “biz” duygusunun oldukça yüksek olduğunu tekrarlayıp duracaktır. Bu sebepten çok sakin olduğunu bildiğimiz A kişinin Fenerbahçe-Galatasaray maçında üstünden çıkardığı kazağını sallarken yakası açılmamış küfürler ettiğini görebilir, 2012 yılında gerçekleşen “Gezi Hareketi”nde tek isteklerinin “barış” olduğunu söyleyen bir kısım gencin gecenin ilerleyen saatlerinde kaldırımları söküp polislere fırlattığı görülmektedir. Kuşkusuz Gezi eylemlerinde amacı baştan itibaren pek demokratik olmayan provokatörler

mevcuttur, ancak burada bahsedilen “ılımlı” bir şekilde sokağa inen kişilerin nasıl çığırdan çıktığını açıklamaya yöneliktir.

Bireyselliğin yitimi ve sorumluluğun dağılmasının sonucu olarak bireylerin yardım etme davranışlarını gerçekleştirmesinin de azaldığı görülmektedir.13 Mart 1964 gecesi New York’da evinde yardım isteyerek bıçaklanıp öldürülmüş olan Kitty Genovese vakasından sonra ilgili kişinin yardım seslerini duymasına rağmen hiçbir komşusunun, yakın çevrede yer alan bireylerin 911’i aramadığı ortaya çıkmış ve bireysel sorumluluğun dağılması sonucu kişilerin yardım etme davranışını ortaya koymaması olarak adlandırılan **seyirci etkisi/Genovese Sendromu** (*bystander effect/Genovese Syndrome*) tanımlanmıştır. Seyirci etkisi acil yardım gerektiren durumlarda bireyleri duruma müdahale etmesinden ziyade yalnızca seyirci konumunu korumaları anlamına gelmektedir. Keza Latane ve Darley (1970) tarafından tanımlanan yardım etmeye bireyin karar verme aşamalarını içeren tanık müdahalesi karar ağacında acil müdahaleye yardım edip etmeme kararının alınmasının 5 basamağı olduğu ve bu basamaklardan bir tanesinin “kişisel sorumluluk alıp almama” olduğu görülmektedir.

Liberalizm iktidarın bireyi yozlaştıracağını, mutlak iktidarın ise bireyi mutlaka yozlaştıracağını bu sebepten devletin sınırlandırılmasının gerekliliğini vurgular. Aksi halde sınırlandırılmamış gücün bir bireyin eline geçmesi ile kişinin diğer bireyler üzerinde ortaya koyacağı edimlerin sınırları söz konusu değildir. Keza 1971 yılında gerçekleştirilen Stanford Hapishanesi deneyi sıradan bir insanın gücü eline geçirdiği zaman ortaya koyabileceği edimlerin görülmesi açısından oldukça önemlidir. O zaman doktora öğrencisi olan Zimbardo öncülüğündeki deneyde 24 lisans öğrencisi bulunmaktadır ve bu öğrencilerin bir kısmı gardiyan bir kısmı mahkum olarak Stanford Üniversitesi’nin alt katına yapılan sahte hapishanesine yerleştirilirler. 14 gün boyunca bireylerin kendilerine verilen rollere ne kadar uygun davranacağını gözlenmesini içeren bu deneyin ikinci günü deneklerden birinin deneyi bırakmak istemesi, gardiyan rolüne soyunmuş olan öğrencilerin 3’te birinin rollerini biraz fazla benimsemeleri ve gardiyanlar ile mahkumların her tür etkileşimi gerçekleştirmekte serbest olmalarına rağmen birbirlerine karşı düşmanca ve saldırganca davranmaya başladıkları görülmektedir. Zimbardo (2012) Mahkumlar pasif ve sessiz kalırlarken gardiyanların sözel şiddetin sıklığını ikinci günden itibaren arttırdıkları, deneyde fiziksel şiddete izin verilmediği için işin o noktaya kadar varmadığına şükrettiğini belirtir. Zimbardo’nun deney sırasında elde ettiği, mahkumların fazlasıyla küçük düşürülmesine sebep olan ve kullanmadığı bazı görüntülerin benzerlerinin Ebu Gureyb hapishanesinde görülmesi sonucunda Zimbardo yayımladığı “Şeytan

Etkisi” (The Lucifer Effect) kitabında iyi bireylerin bile mutlak otoriteye sahip olduklarının ve denetlenmediklerinin fark edilmesi üzerine ortaya koyulan davranışlarda saldırganlığın ön plana çıktığının arttığını vurguladı. Yaklaşık 4 ay boyunca kötü muamelenin devam ettiği Ebu Gureyb Hapishanesi’nde bu muamelelerin durması bir askerin amirlerine yapılanları mektup ile bildirmesi sonucu gerçekleşmiş idi. Bu asker ve sosyal normların şiddeti belirgin hale getirdiği anlarda bu normlara karşı gelebilen kişiler Zimbardo tarafından “kahraman” olarak tanımlanmıştır. Tarihte yer alan kahramanların ortak özellikleri ile ilgili yapılan çalışmada bireylerin aileleri içerisinde edimlerinin sorumluluklarını almaları gereken bireyler olarak yetiştirildikleri görülmektedir. Nazi Almanya’sında 669 Yahudi çocuğunu katliamdan kurtarmayı başaran Nicholas Winton’a bu davranışı neden gerçekleştirildiği sorulduğunda “bireysel olarak korkmadım ama onları korumalıydım” demiştir.

Sosyal psikoloji literatürü her ne kadar grup oluşumunun ve devamının birey üzerinde önemli bir gücü olduğunu vurgulasa da genel olarak insan doğasının bireyci yapısının vurgulanmasının daha olumlu sonuçlarla bağdaştırılabilir olduğunu göstermekte, bu yönüyle de liberalizmin kabul ettiği bireyin mihenk taşı olma kavramsallaştırması ile binişmektedir.

Kaynaklar

- Arendt, H. (2009). *Kötülüğün Sıradanlığı*, Metis Yayınları: İstanbul.
- Aronson, E., Wilson, T.D., & Akert, R.B. (2012) *Sosyal Psikoloji*. Kaknüs Yayınları: İstanbul.
- Baumeister, R.F., & Leary, M.R. (1995). The need to belong: Desire for interpersonal attachment as a fundamantal human motivation. *Psychological Bulletin*, 117, 497-529.
- Çaha, Ö., & Şahin, B. (2013). *Dünyada ve Türkiye’de Siyasal İdeolojiler*. Orion Yayınları: Ankara.
- Dollard, J. M., N. E. Doob, L. W. Mowrer, & O. H. Sears, R. R. (1939). *Frustration and Aggression*. New Haven, CT, US: Yale University Press.
- Erdoğan, M. (2006). *Aydınlanma, Modernlik ve Liberalizm*. Orion Yayınları: Ankara.
- Hogg, M.A., & Vaughan, G.M. (1995). *Social Psychology: An Introduction*. Prentice Hall /Harvester Wheatsheaf, Londra.
- James, W. (1890). *The Principles of Psychology*. Henry Holt and Company: New York.
- LeBon, G.(1982). *The Crowd: A Study of the Popular Mind*. Cherokee Publishing: Atlanta.
- Latané, B. (1981). The psychology of social impact. *American Psychologist*, 36 (4), 343-356.
- Maslow, A. H. (1943). *A Theory of Human Motivation*. Psychological Review, 50, 370-396.
- Pawelski, J.O. (2007). *The Dynamic Individualism of William James*, State University of New York Press: New York.
- Rohrer, J.H., Baron, S.H., Hoffman, E.L. & Swander, D.V. (1954). The stability of autokinetic judgments, *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 49(4), 595-597.
- Uslu, C. (2013). *Liberalizm El Kitabı*. Kadim Yayınları: Ankara.
- Zimbardo (2015). *Şeytan Etkisi*. Say Yayınları: İstanbul.